

zılarda III. Selim, II. Mahmud ve zaman zaman Sultan Abdülaziz'den takdirle söz edilmiştir. Dönemin devlet adamlarından Âlî ve Fuad paşalar gazetesinin ağır saldırılarına uğrarken o sırada hayatta olmayan Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere Midhat Paşa, Mütercim Rüşdî Paşa, Nâ-mık Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Mustafa Nâilî Paşa ve Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa övülmüştür (Akgün, s. 165-184). Her vesileyle Islahat Fermanı'nı da tenkit eden Yeni Osmanlılar, Mustafa Reşid Paşa'nın ferman dolayısıyla Âlî Paşa aleyhindeki lâiyhasını *Hürriyet* matbaasında ayrı bir kitapçık olarak basmışlardır.

Hürriyet'te başta "usûl-i meşveret" olmak üzere birçok meselede İslâmî kaynaklardan deliller getirilmiştir. Bu çerçevede tesbit edilebildiği kadarıyla gazetesinin değişik sayılarında yirmi dört âyet, on üç hadis, yirmi yedi adet Arapça veciz söz yer almıştır. Âyetlerden, "İş hususunda onlarla istişare et" meâlindeki Âl-i İmrân sûresinin 159. âyetiyle Kur'ân-ı Kerîm'in birçok sûresinde geçen "nehiy anil-münker" (kötülüklerin önlenmesi) kavramı en çok tekrarlananlardır (a.g.e., s. 218-226). Bu arada, "Ümmetimin ihtilâfa düşmesi rahmettir" hadisi de birçok yerde geçmektedir. Mâkul muhalefeti meşrûlaştıran bu hadisin Yeni Osmanlılar'ın diğer yayınlarında da hareketlerine meşruyet kazandırma amacıyla sık sık tekrarlandığı görülmektedir. Kelime ve kavram sıralamasına dikkat edildiği zaman gazetesinin amacı ve öne çıkarmak istediği konular daha iyi anlaşılır. En çok tekrarlanan bazı kavramlar yoğunluk sırasına göre şöyledir: Devlet, hukuk, ahali, millet, İslâm, halk, kanun, vatan, hak, hürriyet, ıslah, istikraz, zulüm, medeniyet, meşveret, şeriat (a.g.e., s. 228-271).

Hürriyet'in ilk dört sayısının Reşad (Kayazâde), 5-63. sayıların Kemal, 64-100. sayıların ise Ârif imzasıyla çıktığı görülmekle beraber çoğunlukla imza bulunmadığı için kesin olarak bilinenler dışında hangi yazının kime ait olduğunu tayin etmek oldukça zordur. İhsan Sungu bunlardan, bir kısmı daha sonraki tarihlerde çeşitli vesilelerle zikredilen ve Nâ-mık Kemal ile Ziyâ Paşa'ya ait olduğu kesinleşenlerin bir listesini vermiştir (AA, I, 54-55). Ziyâ Paşa'nın "Şiir ve İnşâ" makalesi (nr. 11) ve Âlî Paşa ile hesaplaştığı Rüya'sı (nr. 68-69) ilk defa *Hürriyet* gazetesinde yayımlanmıştır. *Hürriyet*'te Ali Suâvi'nin üç yazısı (nr. 28, 78, 79), Rızkullah Hasun'un bir mektubu, isimleri zikredilmeden David Urquhart'ın (nr. 12) ve Charles Wells'in

kısa birer yazıları da (nr. 13) çıkmıştır. Popülist bir yayın politikası güden *Hürriyet*'te, Yeni Osmanlılar'ın ülkenin her tarafında destekçileri bulunduğunu göstermek amacıyla, sık sık "İstanbul'dan mektup" veya "İstanbul'dan tahrirat" başlıklı çoğu Nâ-mık Kemal ve Ziyâ Paşa tarafından yazıldığı anlaşılan yazılar yayımlanmıştır. Aynı şekilde İzmir, Girit, Kandiye, Niş, Vidin, Hanya, Rusçuk ve Selânik'ten mektup veya "tahrirat" başlıklı yazılara da yer verilmiştir.

Muhtevası itibarıyla bir haber gazetesinden çok devrin siyasî ve içtimâî meselelerinin ele alınıp tartışıldığı bir fikir dergisi hüviyetinde olan *Hürriyet* siyaset bilimcilerinin, tarihçilerin, sosyologların ve ilâhiyatçıların vazgeçemeyeceği bir kaynaktır. Gazetenin tam bir koleksiyonu İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 777-857; a.mlf., "Hürriyet Gazetesi", AA, I, 54-55; Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul 1944, s. 114-115, 157-161, 171-173; Mithat Cemal Kuntay, *Nâ-mık Kemal*, İstanbul 1944-56, I-II, tür.yer.; Mesude Örnekol, *Ziyâ Paşa'nın Hürriyet'teki Makaleleri* (lisans tezi, 1945), İÜ Ed. Fak. Ktp., nr. T. 2435; Mehmed Kaplan, *Nâ-mık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1948, s. 73-79; İzgen Öksüzçü, *Hürriyet Gazetesinin Tedkiki* (lisans tezi, 1951), İÜ Ed. Fak. Ktp., nr. T. 2037; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul 1956), İstanbul 1976, s. 328-337, 350-351; Şerif Mar-din, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962, s. 10-81, 283-337; R. H. Davison, *Reform in The Ottoman Empire: 1856-1876*, Princeton 1963, s. 172-233; Cavit Orhan Tütengil, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği*, İstanbul 1965, s. 44-50; Nâ-mık Kemal'in *Husûsî Mektupları* (haz. Fevziye Abdullah Tansel), Ankara 1967-69, I-II, tür.yer.; Ebüzziyâ Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* (s. nrş. Ziyad Ebüzziya), İstanbul 1973, I, 233-246, 261-273; a.mlf., "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Tevhîd-i Efkâr*, sy. 122, İstanbul 30 Eylül 1909, s. 4; sy. 123 (1 Teşrîniyevvel 1909), s. 4; sy. 199 (18 Aralık 1909), s. 4; M. Kaya Bilgegil, *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara 1979, s. 113-126, 133-151; Birol Emil, "Ziya Paşa'da İslâmiyet ve Meşveret Fikri", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi: 6-9 Şubat 1978*, İstanbul 1980, s. 176/1-24; Adnan Akgün, *Hürriyet Gazetesi'nin Sistematiik Tahlili* (doktora tezi, 1990, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 32-34, 165-184, 217-340; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 153; Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul 1994, s. 186-192, 249-259; a.mlf., "Gazete İcadı Oldu Mertlik Bozuldu", *Türkiye Günlüğü*, sy. 24, Ankara 1993, s. 39-40; Ömer Faruk Akün, "Nâ-mık Kemâl", *İA*, IX, 60-61; Ziya Bakırcıoğlu, "Hürriyet", *TDEA*, IV, 291.

HÜSEYİN ÇELİK

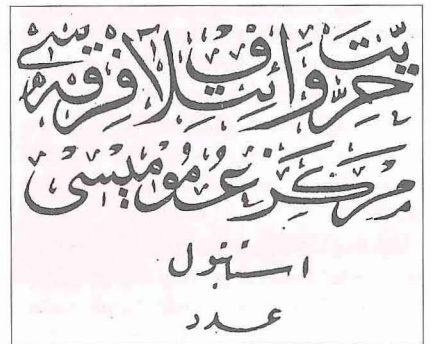
HÜRRİYET ve İTİLÂF FIRKASI

II. Meşrutiyet döneminde
İttihat ve Terakkî
iktidarına karşı kurulan
Türk siyasî tarihinin
ilk büyük muhalefet partisi.

II. Meşrutiyet'in ilânı birçok yeni gelişmenin başlangıcını teşkil etmiştir. Kısa bir müddet sonra daha sert uygulamalar getirilmesine rağmen matbuat hayatında sansür kalkmış ve ortaya büyük bir kısmı kısa ömürlü, çeşitli dillerde mecmua ve gazete çıkmış, bugün bile sayısı tam olarak tesbit edilemeyen yüzlerce cemiyet kurulmuştur.

Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte iktidar ve cazibe merkezi Yıldız'dan İttihat ve Terakkî'nin merkezine kaymıştı. Hemen herkes bir makam, mevki veya servet edinmek için bu merkeze dahil olmak arzusunu taşıyordu. Yapılan ilk seçimlerden sonra 17 Aralık 1908'de açılan Meclis-i Meb'ûsan'da ya doğrudan doğruya İttihat ve Terakkî adayı olarak seçimi kazananlar veya bu firkaya yakın bulunanlar toplanmıştı. Bir diğer fırka mensubu olarak meclise sadece Ahrar Fırkası'ndan Mahir Said (Pekmen) girebilmişti. *Hürriyet* ve İtilâf Fırkası'nın teşekkülüne kadar geçen zaman içinde kurulan firkalardan hiçbirisi İttihat ve Terakkî'yi ürkütecek bir kuvvete sahip olamamıştı. Bu firkalar arasında sayılabilecek siyasî teşekküller merkezi Paris'te bulunan İslâhât-ı Esâsiyye-i Osmâniyye Fırkası (Aralık 1909), yurt içinde Osmanlı Demokrat Fırkası (6 Şubat 1910), İttihâd-ı Muhammedî Fırkası (5 Nisan 1909), Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (Kasım 1909), Ahâlî Fırkası (21 Şubat 1910) ve Osmanlı Sosyalist Fırkası'dır (1910). Meşru-

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın anteti

HÜRRİYET ve İTİLÂF FIRKASI

tiyet'in ilk günlerinden itibaren tekelsel ve mütehakkim tavırlarından ötürü İttihat ve Terakkî'den başlayan istifalar yeni bir siyasî grubun oluşmasına yol açtı. Bunlar, masonlukla ve siyonizmin aleti olmakla suçlanan küçük bir grubun İttihat ve Terakkî'ye hâkim olduğunu, memuriyetlere tayinlerde partizanlık yapıldığını, valilik ve mutasarrıflık gibi büyük memuriyetlerin kolayca elde edildiğini ileri sürüyorlardı. İttihat ve Terakkî muhalefeti arttıran bir başka sebep de azınlıkların ayrılmakçı hareketleriydi. Son olarak İttihat ve Terakkî aleyhtarı bazı aydın ve gazetecilerin öldürülmesi bu partiye karşı büyük bir infial uyandırdı. Böylece İttihat ve Terakkî'nin her geçen gün biraz daha sertleşen icraatı karşısında muhalefet grupları birleşti ve ortaya bu devirde kurulan en büyük siyasî teşekkül çıktı.

Fırkanın kurucularından Miralay Sâdık'ın ismi Temmuz 1911 ortalarından beri yeni bir parti kuracağı şeklinde gazetelere geçmeye başlamışsa da kendisi bunları tekzip etmişti. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu Tâhir Hayreddin tarafından çıkarılmakta olan *Şehrah* gazetesi bu fikrin uygulanmasına zemin hazırlayan neşriyatta bulunuyordu. Daha sonra Rıza Nur'un Beyoğlu'ndaki evinde ve Hayreddin Paşa'nın diğer oğlu Damad Sâlih Paşa'nın yalısında yapılan toplantılar neticesinde fırkanın kurulmasına karar verildi. Nizamnâmesi ve programı Rıza Nur'un evinde Ahmed Reşid (Rey) tarafından kaleme alındı. Bu çalışmalara ayrıca İsmâil Kemal Midhat (Fenmen), Mahir Said ve Hüseyin Sîret de (Özsever) katıldı. Fırkanın kuruluşunda şöhrat sahibi yaşlı kimselelere "müessis-i faal", gençlere de "hey'et-i idâre âzası" unvanı verildi. Fırkanın kuruluş çalışmalarına çok ilerlemiş bir safhada orduda fazla taraftarı olduğu inancıyla Miralay Sâdık Bey de davet edildi. Nihayet Mâhir Said, Kemal Midhat, Hüseyin Sîret ve Rıza Nur'dan oluşan bir heyetin fırkanın kuruluş beyannâmesini ve programını İstanbul Valisi Emin Bey'e vermesiyle fırka kurulmuş oldu (21 Kasım 1911). İdare meclisi üyesi olarak bildirilen isimler Miralay Sâdık Bey, Rıza Nur, Lutfi Fikri, Gümölcineli İsmâil, Şükrü el-Asefi, Dukakinzâde Basri (Gün Tekin), Muhammed Hamdi (Yazır), Mâhir Said, Rıza Tevfik, Midhat Fraşiri, İsmâil Sıdkı (Oğuzbeyoğlu), Hüseyin Sîret ve İsmâil Kemal Midhat idi.

Meclis-i Meb'ûsan'da bulunan 105 muhalif milletvekilinin yetmiş kadarı Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın mensubuydu. Arap mebusların büyük alâka gösterdiği fırka-

dan Rum mebusları uzak kalarak gerekli gördüklerinde iş birliği yapma kararı aldılar. Ermeniler'den sadece Nazaret Doğavaryan girdi. Bir kısım Arnavut'un desteklediği fırkaya yahudi unsuru da hiçbir şekilde yakınlık göstermedi. Hürriyet ve İtilâf Fırkası esas itibariyle Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahâlî Fırkası ve Mutedil Hürriyetperveran fırkası gibi siyasî teşekküllerin birleşmesiyle ortaya çıkmıştı. Ancak bu fırka sayesinde bütün muhalefetin birleştiğini söylemek mümkün değildir. Bu fırka dışında Müstakiller Grubu adıyla siyaset tarihine geçen Ahmed Ferid (Tek) önderliğindeki siyasî topluluğun da mecliste küçümsenmeyecek bir ağırlığı bulunuyordu. Kuruluşunun dördüncü gününde Şehzadebaşı'nda bulunan fırka merkezindeki toplantıda Damad Ferid Paşa başkanlığa, Miralay Sâdık başkan yardımcılığına getirildi. Kurulduğu ilk zamanlarda büyük ilgi gören fırkanın İstanbul ve Anadolu'da 100'e yakın şubesi açıldı.

Fırkaya mensup olan aydınlar, azınlıklara yeni haklar verilmek suretiyle siyasî bütünlüğün muhafaza edilebileceği yolunda büyük ümitlere sahiptiler. İttihat ve Terakkî'nin kuvvet kullanarak hâkim Türk unsurun önderliğinde siyasî birliği sağlama meyline karşılık Hürriyet ve İtilâf, bunun yeni haklarla ve ikna yolu ile gerçekleştirilebileceğine inanıyordu. Azınlıkların fırkaya ilgi göstermesinde bu görüşlerin büyük tesiri olmuştur. Fırkanın genç aydınlardan oluşan kesimi, Sâdık Bey grubunun aksine İslâmiyet'in ve diğer dinî görüşlerin siyasete alet edilmesini tehlikeli bir tavır olarak görüyordu. Bilhassa Balkan Savaşı'nın öncesindeki şartlarda İslâmcılık veya Türkçülük siyaseti, devletin dinî ve ırkî yapısı dolayısıyla dağılma ya yol açabilecek tehlikeli bir görüş olarak kabul ediliyordu. Dış siyaset bakımından ise fırka Avrupa devletlerini ve bilhassa İngiltere'yi ürkütmemeye gayret ediyordu. Devletin bekası için İngiliz dostluğu zorunlu kabul ediliyordu. İttihatçılar ise bu fırsatı Almanya'ya yakınlaşmakla kaçırmışlardı.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İttihat ve Terakkî hükümetlerine karşı o zamana kadar görülmemiş bir sertlikle matbuat alanında mücadele yürüttü. Esasen fırkanın, kuruluşu sırasında İttihat ve Terakkî aleyhtarı çok canlı bir matbuatı mevcut bulunuyordu. Muhalif matbuatın iki büyük temsilcisinden biri, devrin önemli aydınlıklarından Lutfi Fikri tarafından 29 Nisan 1911 tarihinden itibaren çıkarılan *Tanzimat* gazetesi idi. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın neşir organı olan ga-

zete, Hürriyet ve İtilâf kurulduktan sonra bu yeni fırkanın sesi olarak neşriyatını sürdürdü. İkinci büyük gazete ise Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğullarının çıkardığı *Şehrah* ve bu gazetenin devamı olarak çıkan diğer gazetelerdi. Ayrıca *İkdam* ve bunun yerine çıkarılan *İkhtilâf* ile *Sabah* ve *Yeni Gazete* de fırkayı destekliyordu. Fırka kurulduğu zaman mensuplarından on beş mebus farklı isimlerle gazete imtiyazı almışlardı. Bu şekilde bir gazete kapatıldığında yerine hemen diğeri yeni bir isimle çıkarılıyordu. Bir diğer merkez de Tâhir Hayreddin'in başında bulunduğu Alemdar Matbaası idi. Taşrada da fırkayı destekleyen epeyce gazete vardı. Fırka adına çıkarılan veya onu destekleyen gazeteler, *Dîvân-ı Harb-i Örfî Kararnâmesi*'nin 6. maddesine göre *Dîvân-ı Harb-i Örfî* tarafından "zihinleri karıştırıcı" neşriyatta bulundukları gerekçesiyle sık sık kapatılıyor ve yazarlarına para veya hapis cezaları veriliyordu. Bu arada fırkanın Hürriyet ve İtilâf Kütüphanesi adıyla bir yayınevi kurduğu da bilinmektedir. Bu kitabevinin çıkardığı diziden sadece *Filozof Rıza Tevfik* (İstanbul 1328) adlı bir risâle elde mevcuttur. Fırka İttihat ve Terakkî gibi halk için gece dershaneleri de açmıştır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakkî'nin ürküttüğü ve kendine rakip saymak zorunda kaldığı ilk ve son büyük siyasî kuruluştur. Fırka, İttihat ve Terakkî'nin meclisteki hâkimiyetine son verdiği gibi ilk defa parlamenter sistemin çalışmasını sağlamıştır. O zamana kadar kurulan siyasî partilerin aksine mecliste yetmiş yakın mebusla muhalefet yapması İttihat ve Terakkî'yi korkuttu. İstanbul'da yapılan ara seçimi bir oy farkıyla da olsa kazanması (11 Aralık 1911) İttihat ve Terakkî'yi yeni tedbirler almaya sevketti. İttihat ve Terakkî hükümeti, anayasanın meclisin feshine dair 35. maddesinin değiştirilmesini gündeme getirdi. Değişiklik teklifinin kendilerini ezmek için bir tuzak olduğunu ileri süren Hürriyet ve İtilâf Fırkası bu değişikliğin meclisten geçirilmesini engelledi. Bunun üzerine hükümet anayasanın 7. maddesi uyarınca meclisi padişah iradesiyle feshettirdi (18 Ocak 1912).

Meclis-i Meb'ûsan'ın kapatılmasından üç ay sonra yapılan ve "sopalı seçim" olarak anılan seçimlerde Hürriyet ve İtilâf Fırkası meclisten tasfiye edildi. Bu arada fırka yegâne kongresini yaparak (2-9 Haziran 1912) Müşir Fuad Paşa'yı reisliğe getirdi. 22 Temmuz 1912'de kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve 29 Ekim'de kurulan Kâmil Paşa hükümeti zamanında

sanıldığıının aksine bu hükümetlerde herhangi bir nâzırlık ve yüksek memuriyet elde edemeyen fırka, bilhassa son zamanlarda ve Balkan Savaşı'nın ümitsiz ortamında ikinci başkan Miralay Sâdık ile Gümülcineli İsmâil'in idaresi altına düştü. Muhtemelen Kâmil Paşa ile yaptığı bir pazarlık neticesinde 1 Ocak 1913'te yeni başkan Müşir Fuad Paşa fırkayı terkettikten kısa bir müddet sonra Sâdık Bey fırka şubelerinin faaliyetlerine son verdi. 23 Ocak 1913'teki Bâbîâli Baskını'nın ardından belli başlı mensupları yurt dışına sürüldüğü veya kaçtığı için fırkanın varlığı sona erdi. Böylece II. Meşrutiyet'in ilânıyla başlayan çok partili siyasî hayatın ilk safhası kapanmış oldu.

Yurt dışına çıkmak zorunda kalan Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarından bir kısmı, 31 Mart Vak'ası'ndan biraz önce Paris'e giderek Osmanlı İslâhât-ı Esâsiyye Fırkası'nı kuran ve çıkardığı *Meşrutiyet* mecmuası ile ısrarlı bir şekilde muhalefetine devam eden Şerif Paşa'nın etrafında toplandı. İki fırkanın birleşerek Osmanlı Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulduğu haberi "siyasî patlama" gibi gösterişli bir başlık altında verildi (*Mécheroutte*, sy. 45 [1913], s. 2). Yeni teşkilâtlanmada fırka reisi Şerif Paşa olurken Sâdık Bey ikinci başkan olarak kaldı. Diğer ikinci başkanlığa Gümülcineli İsmâil getirildi. Bu ikinci kuruluş vesilesiyle Hürriyet ve İtilâf'ın programı, artık fırkanın yayın organı olarak çıkarılan Fransızca *Meşrutiyet* mecmuasında tercüme edilerek basıldı (sy. 45, 46, 47) Esasen birer isimden ibaret olan iki fırkanın birleşmesinin içerde siyasî hayata hiçbir tesiri olmadı. Şerif Paşa'nın yanında başlayan bu tür siyasî faaliyetler pek uzun sürmedi ve *Meşrutiyet*'in 55. sayısı ile birlikte muhalefetine son veren paşanın reislikten istifasını takiben Gümülcineli İsmâil, Miralay Sâdık ve uzun zamandır Paris'te bulunan Pertev Tevfik Mısır'a geçti. Hürriyet ve İtilâf Fırkası bu şekilde fiilen dağıldı. Ancak mensupları I. Dünya Savaşı içinde muhalefetlerine devam ettiler ve Osmanlı Devleti'nin değil İttihat ve Terakkî'nin düşmanı saydıkları İtilâf devletleriyle ve bilhassa İngiltere ile iş birliği yapmaktan çekinmediler.

I. Dünya Savaşı ile birlikte İttihat ve Terakkî iktidarı da son buldu. İttihat ve Terakkî önderlerinin firarından sonra siyasî hayatta büyük bir boşluk doğdu. Bu boşluğu dolduracak bir fırkanın kurulması fikri önce emekli subaylar arasında görüldü. Ayrıca İttihat ve Terakkî'ye karşı

oluşun bir parti olması bakımından eski Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın böyle bir kuruluşa örnek alınabileceği düşüncesi kendiliğinden ortaya çıktı. Esasen fırka daha merkez teşkilâtı kuruluşunu tamamlamadan eski şubelerden bir kısmının yeniden faaliyete geçtiği ve bir kısım yeni şubenin kurulduğu haberleri *Alemdar* sütunlarında görünmeye başlamıştı.

Bir dizi toplantıdan sonra 10 Ocak 1919'da Hürriyet ve İtilâf Fırkası siyasî hayatta üçüncü defa faaliyete başladı. İlk kurulduğu sıradaki mensuplarının en önemli isimleri bu yeni kadroda yer almıyordu. Fırkanın kuruluş safhasındaki merkezi Sirkeci'deki Vlorâ Hanı idi. Kuruluşunu ilân ettiği zaman Nuruosmaniye'de bu ismi taşıyan bir otelin bitişiğindeki bir eve taşındı. II. Abdülhamid'in son başmâbeyincisi olan Müşir Mehmed Nûri Paşa fırkanın reisliğine seçilirken Mustafa Sabri Efendi ikinci başkanlığa, Ali Kemal umumi kâtipliğe ve Hacı Osman Bey veznedarlığa getirildi. Mehmed Nûri Paşa kısa süre sonra reislikten ayrıldı. Mehmed Zeki Paşa'nın başkanlığında toplantı yapan fırkanın başına 8 Mayıs 1919'da Evrenoszâde Sâni Bey'le Mısır'dan İstanbul'a dönen Miralay Sâdık Bey geçti. *Alemdar*, 5 Ocak 1919 tarihinden itibaren fırkanın ilk defa açılan veya yeniden faaliyete geçen İstanbul ve taşra şubelerinin isimlerini vermeye başladı. Fırka şubelerinin ne kadar faaliyet gösterebildiği hususunda kesin bilgi bulunmamakla beraber Anadolu hareketi gücünü gösterdikçe fırkanın faaliyet sahası daraldı ve sonunda İstanbul'dan ibaret kaldı. Fırkanın bu devresinde konferanslar ve dinî sohbetler tertip etmek, mevlid okutmak, fakir hastaları muayene ettirmek, lisan kursları açmak gibi bazı faaliyetleri de olmuştur.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın bu dönemde doğrudan kendisine ait bir gazetesi olmadı. Fırkanın yayın organı olarak bilinen en dikkate değer gazete, fırkanın veznedarı Bâlâli Şehsüvarzâde Hacı Osman Bey tarafından ancak on dokuz sayı çıkarılabilen *Mes'ûliyet*'tir (27 Ağustos - 15 Eylül 1919). *Alemdar* ise fırkanın yayın organı olmadığı halde en ateşli bir taraftarı ve Edirne'de çıkan *İtilâf* da (1919) fırka şubesinin yayın organıydı. Ali Kemal, fırkanın bir mensubu olarak başmakale yazdığı *Peyam* ve daha sonra *Peyâm-ı Sabah* gazeteleriyle fırkayı destekliyordu. Fırka aleyhinde neşriyat yapan gazeteler arasında *Yeni Gün*, *Tasvir*, *Vakit*, *İleri*, *İfham* ve *Türk Dünyası* bulunuyordu.

Geçici bir süre için de olsa barışın sağlanması konusunda büyük ümitler beslenen Hürriyet ve İtilâf Fırkası, daha önce bu isimle kuran iki fırkanın sadece ismine sahip çıkmakla kalmadı, aynı zamanda yetmiş bir maddelik programını da aynen kabul etti. *Alemdar*'da tefrika edilen programı değiştirmeye ihtiyaç duymayan fırka, 24 Ocak 1919'da yine aynı gazetede yayımlanan ilk ayrıntılı beyannâmesiyle Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden (11 Haziran 1913) sonraki altı yıllık sürenin bir yorumunu yaptı. Nüzhet Sâbit'in sert ve heyecanlı kaleminden çıkan beyannâmeğe göre bu devrenin her kötülüğünden İttihat ve Terakkî sorumluuydu. İttihat ve Terakkî'ye yöneltilen en önemli suçlamalardan biri Türkçülük uğrunda Türkler'in kırıdırılmasıydı. Ayrıca Millî Mücadele'yi yürütenlerin büyük bir kısmının Ocaklı (Türk Ocağı) olduğuna dikkat çekiliyordu. Hürriyet ve İtilâf'ın en çok karşı çıktığı kuruluşlardan biri de Türk Ocağı idi. İslâmcılık siyasetinden de aynı şekilde şikâyet ediliyordu. İngiliz ve Fransızlar'a karşı yine gayri müslim olan Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'la bir safta vuruşmak için cihâd-ı mukaddes ilân edilmesi büyük bir felâket olarak nitelendiriliyordu. İttihat ve Terakkî'nin ileri gelenlerini eski suçlular şeklinde gören fırka Millî Mücadele'ye katılanları da müstakbel suçlular olarak telakki ediyordu. Mustafa Kemal ve arkadaşları için verilen idam cezası alkışlanırken (*Alemdar*, 13 Mayıs 1336) İttihat ve Terakkî'nin İstanbul'da kalan mensupları da amansız bir safta uğruyordu. Hürriyet ve İtilâf'ın şikâyetleri zamanla İttihat ve Terakkî'yi aşarak doğrudan Meşrutiyet'i hedef alır hale geldi.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası kurulduğu andan itibaren Mütareke devrinin en güçlü siyasî teşekkülü oldu. Karşısında bir siyasî rakibi bulunmadığı halde İttihat ve Terakkî mensuplarına ve İttihat ve Terakkî'nin vârisi saydığı Teceddüt Fırkası'na karşı dikkatli davrandı. İttihat ve Terakkî'nin "hortlaması" olarak gördüğü bu fırkanın aleyhinde bulundu, kendisine karşı olan hareketlerin arkasında hep İttihatçılık tertibi aradı. Ancak diğer fırkalara karşı bir mücadele içinde yer almadı.

Meclis-i Meb'ûsan 20 Aralık 1918'de kapatıldığı için Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulduğu ocak ayı başlarında (1919) bir meclis yoktu. Ağustos ayında mebus seçimleri konuşulmaya başlandığı zaman fırka gayri müslim unsurları iş birliğine davete karar verdi. Ancak bunlardan sadece yahudiler seçime katıldı. Kasım ayın-

da Ahmed Rızâ'nın teşebbüsüyle kurulan Millî Kongre'ye katılmayan Hürriyet ve İtilâf, seçimlerin 1912 seçimlerine benzer bir şekilde cereyan edeceğini kani oldu. Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası ile yapılan ittifak çalışmaları da sonuçsuz kalınca, şubelerine Millî Harekât adı altındaki tahakküm dolayısıyla serbest seçimlerin mümkün olamayacağını ileri sürerek seçimlere katılmama kararı aldı (1 Kasım 1919). 18 Aralık 1919'da yapılan İstanbul seçimlerinde oy sandıklarının boş çıkması İstanbul halkının Hürriyet ve İtilâfçı olduğu şeklinde yorumlandı. İlk toplantısını 12 Ocak 1920'de yapan meclise Anadolu'dan yirmi civarında Hürriyet ve İtilâf taraftarı mebus girmişse de fırka bunların istifasını istedi. 16 Mart'ta işgalci devletlerce kapatılan meclisin seksen dokuz mebusu Anadolu'ya geçti.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası kurulduğu sırada iş başında 11 Kasım 1918'de kurulan ikinci Tevfik Paşa kabinesi bulunuyordu. Kabinede bazı değişiklikler yapmak üzere istifa eden Tevfik Paşa (12 Ocak 1919) ertesi gün üçüncü defa sadârete getirildi. Hürriyet ve İtilâf Fırkası sadrazamla görüştükten sonra kurulacak hükümete kendi mensuplarının da alınabileceği ümidiyle onu destekleme kararı aldı. Tevfik Paşa'nın istifasından (3 Mart 1919) sonra hükümeti Damad Ferid Paşa'nın kuracağı anlaşılınca müstakbel nâzırların Hürriyet ve İtilâf mensubu olacağı belliydi. Ancak kabineye fırkanın müfrit isimleri Gümülcinelî İsmâil, Şerif Paşa ve Harbiye Nezâreti'ni uman Miralay Sâdık dahil edilmedi. Yeni kabine, Maliye Nâzırı Mehmed Tevfik gibi pek az istisnasıyla tamamen Hürriyet ve İtilâf mensuplarından ibaretti ve fırkanın tarihinde ilk ve son kabinesiydi.

Fırka, yeni hükümetten İttihat ve Terakkî erkânı hakkındaki tahkikatı hızla yürütmesini, İttihatçılar'ın devlet dairelerinden tasfiye edilmesini, memleketi batıranlardan hesap sorulmasını istiyordu. Fakat fırkanın Ferid Paşa'ya bağladığı ümitler kısa zamanda söndü ve bir ay içinde Ferid Paşa fırka ile olan bağlarını tamamen kopardı (Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 96). Ortaya çıkan pek çok anlaşmazlıktan sonra başkan Sâdık Bey fırkanın hükümetle hiçbir alâkasının kalmadığını ve fırka mensubu nâzırların kabineden çekilmedikleri takdirde fırka ile ilgilerini kesmiş sayılacaklarını bildirdi (Alemdar, 30 Haziran 1335). Kabineden çekilme konusunda Şeyhülislâm Mustafa Sabri ile Sâdık Bey anlaşamadılar ve şeyhülislâm di-

ğer fırka mensupları gibi kabinede kaldı. İkinci Ferid Paşa hükümetinin istifasının (20 Temmuz 1919) ardından fırka da yeni ümitler doğdu. Ancak Üçüncü Ferid Paşa kabinesi Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı, özellikle de Sâdık Bey ve taraftarlarını tatmin etmekten çok uzaktı. Şeyhülislâm Mustafa Sabri yine makamını korumuş ve kabine hiçbir fırkaya mensup olmayan tarafsız kişilerden teşekkül etmişti. Fırka hükümete güvensizlikte ısrar edilmesine karar verirken hükümetin Dahiliye Nezâreti de fırkanın hükümete müdahale etmesine müsamaha gösterilemeyeceği konusunda ısrarlıydı.

Ferid Paşa tarafından kabul gören fırkalı nâzırlarla nâzır olamayan fırkalılar arasındaki ihtilâfın çözümü için fırkanın ileri sürdüğü kabineden çekilme teklifinin reddedilmesinden sonra Şeyhülislâm Mustafa Sabri etrafında temmuz sonunda isminin Millî Muhafazakâr Fırka olması düşünülen yeni bir fırka teşekkül etmeye başladı. Fırka ise Mustafa Sabri taraftarlarını ihraç ettiğini duyurmaya çalışıyordu; 6 Ağustos 1919'da Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Adliye Nâzırı Hoca Vasfi ve polis umum müdürü Nûreddin Bey'in fırkadan ihraç edildiğini duyurdu. Bunun üzerine yeni fırkanın kuruluş çalışmaları Şeyhülislâm Mustafa Sabri'nin makamında başladı. Katılanlar arasında Refik Halit, Konyalı Zeynelâbidin ve Hoca Vasfi de bulunuyordu. Bu toplantıda Hoca Zeynelâbidin yeni bir fırkanın kurulmasına karşı çıkarak iki grup arasındaki ihtilâfın parçalanmaya sebebiyet vermesine engel oldu ve durum, Mustafa Sabri Efendi iktidardan çekilinceye kadar Millî Muhafazakâr Fırka'nın faaliyette bulunmayacağı şeklinde ilân edildi (Alemdar, 24 Temmuz 1335).

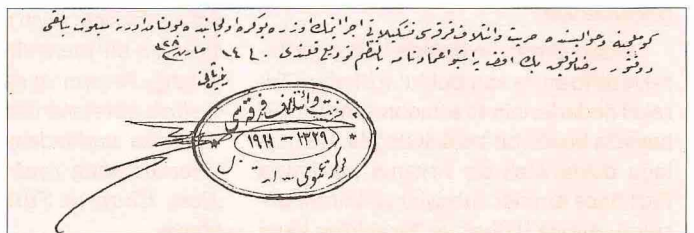
Ancak Ferid Paşa'nın dördüncü kabinesinde Mustafa Sabri'nin meşihat makamına getirilmemesi ve siyaseten zayıf durumda bulunması Sâdık Bey'e beklediği fırsatı verdi. 28 Mayıs 1920'de yaptığı toplantıda Mustafa Sabri ve taraftarlarını merkez-i umûmî heyetinden uzaklaştırdı; içlerinde fırka mensubu olmayanların da bulunduğu yeni bir heyet kurdu

(Alemdar, 29 Mayıs 1336). Siyasî hayatının en büyük harekâtında bulunan Sâdık Bey'in ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın karşısına 1 Haziran 1920 tarihinden itibaren Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkası adıyla yeni bir fırka daha büyük bir kuvvetle çıkmış oldu. Bu fırka biri Paris'te, üçü İstanbul'da olmak üzere aynı isimle kurulan dört firkadan biri ve aynı zamanda sonuncusuydu. 31 Mayıs'ta akşam verilen bir çay ziyafetinde yeni bir fırka kuruldu. Mustafa Sabri geçici başkan seçildi, program tanzimi ve isim tesbiti için bir heyet oluşturuldu. 4 Haziran'da yapılan toplantıda ise Rıza Tevfik geçici başkanlığa getirildi. Merkez heyetinde Mustafa Sabri, Hoca Zeynelâbidin, Şerif Sâdeddin Paşa, Muhiddin Paşa, Mehmed Ali, Rıza Tevfik, Sâlim Paşa ve Hoca Vasfi Efendi bulunuyordu. 17 Haziran'da beyannâmesini hükümete veren fırka resmen kurulmuş oldu.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası programına dört yeni madde eklenmesiyle, müfrit sayılan fırkanın karşısına böylece Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkası çıkarılmış oluyordu. 31 Temmuz 1920'de kurulan beşinci ve sonuncu Ferid Paşa hükümetine mutedillerden Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Cemal (Keşmir-Ziraat nâzırı) ve Rıza Tevfik (Bölükbaşı - Şûrâ-yı Devlet reisi) girdi. Bu durum, Sâdık Bey takımının hem hükümet hem de eski fırka arkadaşları aleyhine faaliyetine yol açtı. 21 Ekim 1920'de kurulan ve son İstanbul hükümeti olan Tevfik Paşa kabinesi zamanında her iki Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın artık siyasî hayatta sadece ismi mevcuttu. Anadolu hareketi güçlendikçe bunların faaliyetleri günden güne azaldı. Büyük Taarruz'dan sonra mensuplarının büyük kısmı firar etti ve 150'likler listesine dahil edildi.

Hürriyet ve İtilâf adıyla kurulan dört fırkanın aynı programa ve aynı siyasî görüşlere sahip olması dikkati çeken bir husustur. 21 Kasım 1911'de kurulan ilk fırkanın en büyük zaafı İttihat ve Terakkî'nin her fikirden muhalifini kabul etmek olmuştu. Bu zaaf Mütareke'de kurulan Hürriyet ve İtilâf için de söz konusudur. I. Dünya Savaşı sırasındaki siyasî faaliyetlerinden

Hürriyet
ve İtilâf
Fırkası
Merkez-i
Umûmî'sine ait
bir belgedeki
mühür

ötürü büyük bir itibar kaybına uğrayan ve bu zamana kadar hep ikinci başkanlıkta kalan Sâdik Bey'in ilk defa reislik makamına oturması ve kabinelere girememekten doğan hırçınlığı ise bir başka zaafını teşkil etmiştir. Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkası Sâdik Bey'in bu hareketlerinin bir tepkisinden başka bir şey değildir.

Hürriyet ve İtilâf fırkalarının hepsi liberalizmi savunmuştur. Fırkanın bu görüşleri esas itibarıyla Prens Sabahaddin Bey'in fikirlerine dayanır. Siyasî birliğin sağlanması için ileri sürülen görüş ise ittihâd-ı anâsır olmuştur. Fırkanın I. Dünya Savaşı'ndan sonra da bu görüşleri savunması hayalperestliğinin bir delili sayılır. Dış siyasette fırkanın en önemli reçetesi olan İngiliz taraftarlığı da tıpkı ittihâd-ı anâsır gibi I. Dünya Savaşı'na ve İngiliz sömürgeciliğinin Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına yönelik icraatına rağmen azalmamış, aksine artmıştır. Fırka, İngiliz dostluğunu kazanmayı devletin bekası için tek yol olarak kabul etmiştir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın siyasî tarihimize en büyük katkısı, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında kurtuluş çaresi olarak aydınların düşüncelerini ifade etmelerine zemin teşkil etmesidir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, nr. 112/1 (Mehmet Nuri Paşa'nın Sicili); Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, TTK Ktp.; Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul 1340, s. 210-213, 245-246; Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmih-rab*, İstanbul 1964; a.mlf., *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul 1990; Tarık Mümtaz Göztepe, *Sultan Vahdeddin Mütâreke Gayyasında*, İstanbul 1969; Sina Akşın, *İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1976; a.mlf., *İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele-Son Meşrutîyet (1919-1920)*, İstanbul 1992; Fethî Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1988, s. 53-143; a.mlf., "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *TA*, XIX, 412-413; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1986, I, 263-286; II, 264-329; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, İstanbul 1990; Zekâi Güner – Orhan Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyânnâmeleri ve Basını*, Ankara 1990, s. 211-215; Elif Karagün, *Türk Kurtuluş Savaşında Hürriyet ve İtilâf Fırkası* (yüksek lisans tezi, 1990, AÜ Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü); Mehmed Tefvik Biren, *II. Abdülhamid, Meşrutîyet ve Mütareke Devri Hatıraları* (haz. F. Rezan Hürmen), İstanbul 1993, II, 141-417; Rıza Tefvik, *Biraz da Ben Konuşayım* (haz. Abdullah Uçman), İstanbul 1993, s. 159-219; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara 1993-96, I-IV, tür.yer.; *Mêcheroutiet*, sy. 45, Paris 1913, s. 2, 46, 47; Halil Aşıroğlu, "Bir İstanbul Polis Müdürünün Hatıratı", *Yeni Sabah*, sy. 10, İstanbul 1939; Reşad Ekrem Koçu, "Türkiye'de Seçimin Tarihi, 1877-1950", *Tarih Dünyası*, sy. 6, İstanbul 1950, s. 256-260.

ALİ BİRİNCİ

HÜSÂM b. DIRÂR

(bk. EBÜ'L-HATTÂR).

HÜSÂMEDDİN BURSEVİ

(ö. 1042/1632)

Semerkindiyye tarikatına mensup
mutasavvîf şair.

Hayatının ilk dönemi hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Bursa'da medrese ilimlerini tahsil ettiği yıllarda özellikle Ahîzâde Abdülhalim Efendi'den faydalandı. Müderris olarak hizmet verdiği sırada tasavvufî hayata ilgi duyarak Balıkesirli Alâeddin Efendi'nin oğlu Mehmed Çelebi Efendi'ye intisap etti. Seyrî sülûkünü tamamladıktan sonra irşadla görevlendirildi. Bir müddet sonra Uludağ'ın eteklerinde Temenye denilen yerde dergâhını kurdu. 1042 (1632) yılında vefat etti ve dergâhının hazîresine defnedildi.

Günümüze ulaşmayan Semerkandiyye tarikatının Bursa'da faaliyet gösteren temsilcilerinden biri olan Hüsâmeddin Bursevî'nin tarikatın kurucusu Ali es-Semerkindî'ye (ö. 860/1456) ulaşan silsilesinde şu sûfiler yer almaktadır: Mehmed Çelebi Efendi, Balıkesirli Alâeddin Efendi, Hayreddin Efendi, İshâ Çelebi Efendi, Seyyid Bedreddin Efendi, Şeyh Ali es-Semerkindî, Bursevî, *Mühimmâtü'l-mü'minîn* adlı eserinde kendisinin Emîr Sultan ve Ahmed er-Rifâî'ye ulaşan iki ayrı silsilesini daha vermiştir.

Hüsâmeddin Bursevî'nin tasavvufî hayat ve düşünceyle ilgili yorum ve anlayışlarını özellikle *Mühimmâtü'l-mü'minîn* adlı eserinden öğrenmek mümkündür.

Hüsâmeddin Bursevî Tekkesi – Bursa

Duygu ve düşüncelerini yer yer manzumelerle de ifade eden Hüsâmeddin Bursevî'ye göre tasavvufî hayatın özeti haramlardan kaçınmak, farz ve nâfile ibadetlere devam etmekten ibarettir. Tasavvufa yeni intisap eden bir mürid zikir esnasında kelime-i tevhidi tekrar ederken bunu "lâ ma'bûde gayrullah" (Allah'tan başka mâbud yoktur) şeklinde anlamalı, yolun ortalarında kelime-i tevhid gönlüne "lâ matlûbe illallah" (Allah'tan başka tâlîp olunacak hiçbir şey yoktur) şeklinde aksetmeli, son merhalede ise "lâ mahbûbe illallah" (Allah'tan başka sevgili yoktur) derecesine yükselmelidir. Tasavvuf terbiyesini tamamlayarak mürşid olan kimse zikir yaparken sesini çok yükseltmemeli, tilâvette orta yolu bulmalı, geceleri okumaya önem vermeli, yaşı küçük olanlara tarikat tacı giydirmemeli, ümmîlere hilâfet vermemelidir. Hüsâmeddin Bursevî'nin, "Kimseyi tekfir etme, kâfirî müslüman yap, hazır müslümanı kâfir eyleme, ölü gönülleri dirilt, diri gönülleri öldürme" şeklindeki ifadesi irşad metodunu tesbit açısından önemlidir. Mürşidin özelliklerini sıralarken Ehl-i sünnet ve'l-cemâate mensup olma şartına önem vermesi yanında zikirde kelime-i şehâdetle "Aliyyün veliyyullah" ibaresini ilâve etmesi dikkat çekicidir. Ona göre çilehâne müridin dikkatini toplamasına elverişli sakin bir ortamda bulunmalı, bunun için dar, kapalı, az ışık alan bir yer tercih edilmelidir. Tekke içi hayat, âdâb, erkân ve eşya ile ilgili dikkat çekici bilgiler veren Hüsâmeddin Bursevî tasavvuf kültüründe çok yaygın olan şeriat, tarikat, hakikat, mârifet mertebeleri için değişik alt bölümler de tesbit etmiştir.

Eserleri. Hüsâmeddin Bursevî'nin çok sayıdaki eserinin önemli bir kısmı önceki dönemlerde yaşayan sûfilerin menkıbeleriyle ilgilidir. 1. *Mühimmâtü'l-mü'minîn fî umûri'd-dünyâ ve'd-dîn*. Büyük boy 312 varaktan meydana gelen ansiklopedik bir eserdir. Bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Bağdat Köşkü, nr. 189). 1025 (1616) yılında Mustafa b. Mahmûd Amasyavî tarafından istinsah edilen eserde günlük ibadetler, Hurûfilik, evrâd ve ez-kâr, vefk, fal, imamlık ve müezzinliğin şartları, tıp, tarih ve coğrafya kültürü, ilimler tarihi, hasta ziyareti, meşhur du-alar gibi çok çeşitli konularda bilgi verilmiştir. Müellif ele aldığı konularla ilgili kültürel birikimden örnekler vermek, ayrıca şahsî görüş, tavsiye ve değerlendirmelerini de ortaya koymak suretiyle ese-